

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ ЎЗБЕКЛАРИНИНГ АНЪАНАВИЙ МОДДИЙ МАДАНИЯТИ ЭТНОТАРИХШУНОСЛИГИ

Очил Бўриев

Қариш давлат университети профессори

Азиз Равшанов

Қариш давлат университети таянч докторанти

<https://orcid.org/0009-0001-3431-1515>

UDK: 94(575.1)

Аннотация: Ушбу мақолада Қашқадарё воҳаси аҳолисининг моддий маданияти этнотарихшунослиги янги тарихий - этнологик адабиётлар асосида тавсиф қилинган.

Калит сўзлар: Қашқадарё воҳаси, аҳоли, моддий маданият, анъанавий турар-жойлар, миллий таомлар, миллий кийимлар, этнология, тарихшунослик, тарихий манбалар, этнографик адабиётлар, мустақиллик, Янги Ўзбекистон.

Аннотация: В данной статье на основе новых этноисторических литератур освещается этноисториография логическая материальная культура населения Кашкадарьинского оазиса.

Ключевые слова: Кашкадарьинская оазис, население, материальная культура, традиционные жилища, национальная блюда, национальная одежда, этнология, историческая наука, исторические источники, этнографическая литература, независимость, Новый Узбекистан.

Keywords: Kashkadarya oasis, population, material culture, traditional dwellings, national foods, national clothes, ethnology, historiography, historical sources, ethnographic literature, independence, New Uzbekistan.

Abstract: This article describes the ethnological material culture of the population of the Kashkadarya oasis based on new ethnohistorical literature.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Этнологияда “маданият”, “этномаданият” терминлари кўп қўлланиб, фанда жуда кўплаб кизгин баҳс ва мунозаралар давом этмоқда. [1]

Айни пайтда этнологияда маданиятнинг етакчи тармоғи моддий маданият тарихи масалалари археология фанида кўпроқ ўз

ечимини топмоқда. Таниқли элшунос олим И. Жабборов фикрича, “Этнологик жихатдан моддий маданиятга хўжалик қуроллари ва маҳсулотлари, уй рўзғор буюмлари, кийим-кечак ва безаклар, таом ва идиш товоқлар, турар-жой ва уйлар, бадий фаолият маҳсулотлари ва ҳоказолар киради. [2]

Ҳозиргача ўзбек этнологиясида “моддий маданият” тушунчаси обдон илмий тарзда ишлаб чиқилмаган. Моддий маданият сифатида аниқланиб, турар-жойлар ва жихозлар, кийим-кечаклар ва тақинчоқлар ҳамда таомлар этнографияси бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Чунки “Ҳар бир халқнинг моддий маданияти унинг турар-жойи, уй жихозлари, кийим-кечак ва безаклари, таомлари ва уй-рўзғор буюмлари билан белгиланади. [3]

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).

Ижтимоий-гуманитар фанларда маданиятнинг моддий ва маънавий йўналишга бўлиниш тамойили қабул қилинган. Фалсафий луғатларда кўрсатилишича, “Моддий маданият моддий фаолиятнинг барча соҳалари ҳамда уларнинг ҳар биридан эришилган натижалар меҳнат қуроллари, турар-жойлар, кундалик турмуш буюмлари, кийим-кечак, транспорт алоқа воситалари ва шу қабилаларни ўз ичига олади. [4]

Қомусларда таъкидланганидек, “Маданий жамият инсон ижодий куч қадриятлари тарихий тараққиётнинг муайян даражасидир. Кишилар ҳаёти ва фаолиятининг турли кўринишларида, шунингдек, улар яратадиган моддий ва маънавий бойликларда ифодаланди. [5]

Ишлаб чиқаришнинг икки асосий тури – моддий ва маънавий ишлаб чиқаришга қараб, маданият моддий ва маънавийга

бўлинади. Моддий маданият моддий фаолиятнинг барча соҳаларини ҳамда натижаларини (меҳнат қуроллари, турар-жой, кундалик турмуш буюмлари, кийим-кечак, транспорт, алоқа воситалари ва б.) ўз ичига олади. Маънавий маданиятга онг, маънавий соҳалари киради (билим, ахлоқ, таълим-тарбия, ҳуқуқ, фалсафа, этика, эстетика, фанлар, санъат, адабиёт, мифология, дин ва б.). [6]

Фикримизча, ўзбеклар этнологиясида моддий ва маънавий маданият бўйича ягона мукамал замонавий концепция яратиш зарур.

Қашқадарё воҳаси ўзбеклари аجدодлари моддий ва маданий маданияти ҳақидаги маълумотлар фольклор, (“Алпомиш” ва ҳк.), археологик (Узункир, Сангиртепа, Подаёктепа, Ерқўрғон, Шуллауктепа, Қалъаи Заҳхоки Морон), Ўрхун Энасой битиклари, зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто”, Қуръони карим, ҳадисларда, Ўрта Осиё етук алломалари (Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Қошғарий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Алишер Навоий, Насафийлар ва Кешийлар асарларида учрайди.

Абдулкарим Самъоний, Кайковус, Ибн Баттута асарларида ҳам бу ҳақда қайдлар мавжуд. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган маҳаллий алломалар ва хорижий сайёҳлар асарларида бу ҳақда далиллар келтирилган.

Бу йўналишдаги тарихий манба ва адабиётларни маъно-мазмун ва хусусиятига кўра қуйидаги даврларга бўлиб ўрганиш мумкин: энг қадимги ва илк ўрта асрлар ҳамда ўрта аср манбалари. XVI-XX аср бошларидаги нашрлар, совет ҳокимияти ва мустақиллик даврида яратилган асарлар. Бу масалани ўрганиш алоҳида илмий тадқиқотни талаб қилади, албатта.

Ўзбекларнинг анъанавий турар жойлари қадимдан ўзига хос бўлиб, улар яшаган минтақанинг табиий-географик шароити билан боғлиқ бўлган. Турар жойлар барпо этишда қурилиш конструкцияси ва услуб, режаси ва безаклари билан Фарғона, Бухоро, Хива ва Шаҳрисабз меъморлик йўналишлари машҳур бўлиб келган. Уй-жой

қурилишида ўзбекларда қадимий уйлар, одатда, кўча ва кўчиш томони девор билан ўралган ҳовлилардан иборат бўлган. Барча турар жой ва хўжалик хоналарининг деразалари ички томонга қаратилади.

Ҳовли икки қисмга — болалар ва аёллар учун ички ҳовли ҳамда номаҳрам эркаклар ва меҳмонлар учун меҳмонхона тарзида ҳашаматли хоналардан иборат ташқи ҳовлига бўлинган. Хунардандларнинг уйларида дўкон ва устахоналар жойлашган хоналар ҳам ташқарида жойлашган. Энг кўп тарқалган икки хонали уй вариантларида бири сифатида даҳлиз ва катта уй иборат бўлган уйларни кўрсатиш мумкин. Бундай уй-жойлар, одатда, олдин айвонли ва айвонсиз қилиб қурилган.

Аҳоли ўртасида анъанавий безак ва синчли уйлар билан бирга ғиштли уйлар ва уларни нақшинкор ганчли безаклар билан қуриш ҳам мавжуд бўлган. Ўзбекларда доимий уй-жойлар X асрга қадар, асосан, тош, пахса ёки хом ғишдан қурилган. Лой асосий қурилиш материали ҳисобланган. Пишган ғишт қадимдан қўлланилиб келса-да, кенг миқёсда ундан уй-жой қуриш IX асрдан бошланган. Бухоро ва Хивада ҳовли эшикларига жез ёки темирдан ясалган болға ёки ҳалқасимон балдоқ осилган. Эски типдаги уйларнинг хоналари ва деразалари айвонга қараган.

Эшиклар ичкарига, дарчалар ташқиға очилган. Дераза ёки эшикнинг юқори қисмига ёруғлик тушадиган туйнук қўйилган ва унга ёғоч ёки ганчдан ясалган панжара ўрнатилган. Уйга кириладиган жойда эшик олдида тўғри бурчакли пештоқ (пойгаҳ) бўлиб, унга поябзал ечиб қўйиб, остонадан кириш оғзидаги бурчакка сув қуйиладиган (оқиздириладиган) махсус жой (обрез, адан, ташноб, тошнов) жойлашган бўлиб, унга Бухоро ва Самарқандда мармар тош, Фарғона водийсида ва Тошкентда пишиқ ғишт, Хивада махсус сопол терилган.

Одатда, уйларнинг тарихи оила аъзоларининг сонига қараб бир неча уй (хона), даҳлиз ва айвондан иборат бўлган. Ҳовлида эса хўжалик учун омборхона, ҳожатхона ва молхона мавжуд эди. Шаҳарларда ёки аҳоли зич жойлашган қишлоқларда меҳмонхона, одатда иккинчи

каватда-болохонада жойлашган. Айниқса, қатор шаҳарларда жуда шинам меҳмонхоналар қурилган. Бу каби меҳмонхоналар тўй ҳашамларда, мотам маросимларида ҳам кенг фойдаланилган. Бундан ташқари, қиш пайтлари меҳмонхоналарда маҳалла эркаклари тўпланиб, гап-гаштаклар ўтказишган. Ҳозирги даврдаги уйларнинг анъанавий шакли сақланган ҳолда миллий анъаналар замонавий ўзгаришлар билан ўзаро уйғунлашган. Бугунги уйлар муайян режа асосида турли қулайликлар билан қурилмоқда.

Ўзбек халқи моддий маданиятининг таркибий қисмларидан бири ҳисобланган анъанавий турар-жойлар қуриш билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар ҳақидаги асарларга қуйидаги муаллифларнинг асарларини киритиш мумкин. К.Шониёзов, Ҳ.Исмоилов, И.Жабборов, В.Л.Воронина, А.Н.Жилина, А.Аширов, И.Хўжахонов, Г.Зунунова, И.Салаев каби элшунослар асарларида маълумотлар мавжуд. [7]

Элшунос Н.А.Тлеуберганова XIX-XX аср бошларида қорақалпоқларнинг анъанавий турар-жойларига бағишланган номзодлик диссертациясини ёқлади. [8]

Ўрта Осиё ва Қозғистон халқлари турар-жойлари этнографиясига бағишланган салмоқли тўплам ва монографиялар ҳам нашр этилган. [9]

Ўзбекистон жанубидаги Қашқадарё воҳаси аҳолиси анъанавий уй-жойлари этнографиясига оид маълумотлар Б.Х. Кармишева, К.Шониёзов, Қ.Кубаков,

О.Бўриев, Н.Турсунов каби элшуносларнинг асарларида мавжуд. [10]

Элшунос олим О.Ибрагимов Жанубий Ўзбекистон чўл туманлари аҳолиси турар жойлари ривожланиши тарихига бағишлаб номзодлик диссертациясини ёқлаган эди. [11]

Россия ФА ва ЎзФА Тарих институти элшунослари ҳамкорликда тайёрлаган "Ўзбеклар" монографиясининг VII боби "Манзилгоҳлар ва турар-жойлар"даги "Манзилгоҳлар (шаҳар ва қишлоқларда)" – К.Шониёзов (Б.228-242), "Доимий турар-жойлар" (В.Л.Воронина, А.К.Писарчик. Б.242-250), "Кўчма турар жойлар" – К.Шониёзов (Б. 250-256), "Замонавий турар жойлар" – И.Хўжахонов (Б.256-263) каби бўлимларда ҳам воҳа аҳолиси турар-жойлари ҳақидаги баъзи маълумотлар келтирилган. [12]

О.Бўриевнинг "Қашқадарё воҳаси этнологияси" монографияси (2 к.)нинг 6-боби 1-параграфи "Уй-жойлар жиҳозланиши билан боғлиқ таомиллар" деб номланиб, унда мавзу этнотарихшунослиги ҳам баён этилган. [12] (О.Бўриев. Қашқадарё воҳаси этнологияси. Монография. 2 к. Қарши, 2025. Б. 5-28).

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хуллас, Қашқадарё воҳаси аҳолиси уй-жойлари этнографик йўналишда ҳанузгача алоҳида ва тўлақонли ўрганилмаган. Воҳа аҳолиси уй-жойлари билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар янги тарихий этнография маълумотлари асосида тадқиқ этиш кун тартибида турибди.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Жабборов И. Жаҳон халқлари этнологияси. –Т., 2008. - Б. 63; Аширов А. Этнология. – Т., 2007. - Б. 113-114; Бўриев О. Қашқадарё воҳаси этнологияси. 2-китоб. -Қарши, 2025
2. И.Жабборов. Кўрсатилган асар. - Б. 63
3. Жабборов И. Ўзбеклар анъанавий хўжалиги, турмуш тарзи ва этномаданияти. 2-нашри. Т.: "Шарқ", 2008. - Б. 80
4. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати. -Т., 2010. - Б. 273
5. ЎЗМЭ, 5-ж.-Т., 2003. - Б. 372
6. ЎЗМЭ, 5-ж.-Т., 2003. - Б. 373
7. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. –Т., 1974.
8. Шаниязов К., Исмаилов Х. Очерки материальной культуры узбеков конец XIX – начале XX вв. –Т.: "Фан", 1981.
9. Исмаилов Х. Поселения и жилище сельского население Ферганской долины. –

- Этнографическое учение быта и культуры узбеков. Сб. ст. –Т. Фан., 1972. - С. 69-96.
10. Жабборов И. Ўзбеклар анъанавий хўжалиги, турмуш тарзи ва этномаданияти. 2-нашри, -Т.: “Шарк”, 2008. - Б. 84-89.
11. Воронина В.Л. Узбекское народное жилище. –СЭ. 1949. - С. 59..
12. Воронина В.Л. Жилище Средней Азии и климат. -Жилище народов Средней Азии и Казахстана. -М., 1982. - С. 48-69.
- 13.Жилина А.Н. Жилище и семья у узбеков (на материалах Ташкентской и Самаркандской области) - Семья и семейные обряды народов Средней Азии и Казахстана. -М.,1978. с.55-93.
- 14.Аширов А. Ўзбек халкининг қадимий эътиқод ва маросимлари. -Т., 2007.
- 15.Хўжахонов И. Фарғона водийси қишлоқ аҳолиси анъанавий турар-жойларининг этнохудудий хусусиятлари (XIX аср охири - XX аср бошлари) Тарих фан. номз. дисс... автореф. -Т., 2007.
16. Тлеуберганова Н.А. Традиционное жилище каракалпаков XIX - начало XX вв. дисс... канд. ист. наук, -Нукус, 1996.
- 17.Жилище народов Средней Азии и Казахстана. -М.,1982; Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. –Нукус, 1989.
18. Кармышева Б.Х. Жилища узбеков племени карлук южных районов Таджикистана и Узбекистана. -ИООН АН Тадж.ССР. -Душанбе, 1956. Вып.10-11. - С. 13-23.
- 19.Шаниязов К. Узбеки - карлуки. -Т., 1964; Кубаков Қ. XIX аср охири - XX аср бошларида юқори Қашқадарё қишлоқ аҳолисининг этник состави. Тарих фан. номз. дисс... Т., 1973.
- 20.Бўриев О. Ўзбек халкининг анъанавий уй-жойлари. –Т.: "Гулистон" журналы, 2000 йил 4-сон, - Б. 8-9.
19. Ибрагимов О. История развития жилища населения степных районов южного Узбекистана в конце XIX –начале XX вв. Автореф. дисс... канд. ист. наук. –Т., 1988.
- 20.Узбеки. –М.: “Наука”, 2011. - С. 228-263.
21. Бўриев. О.Қашқадарё воҳаси этнологияси. Монография. 2 к. Қарши, 2025. - Б. 5-28.